

QUO VADIS NATO?

Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü (North Atlantic Treaty Organization -NATO), 2. Dünya Savaşı süresince Nazi Almanyası'na karşı ortak mücadele veren Sovyetler Birliği ile müttefikler arasındaki ilişkilerin, savaşın sona ermesini müteakip, 1949 yılında bozulmaya başlamasıyla, Avrupa'da güçlenen sosyalist hareketlere ve Sovyet ideolojisinin yayılmasını sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel bir tehdit olarak algılayan başta Amerika Birleşik Devletleri (ABD) hükümeti olmak üzere, Kanada, İngiltere, Fransa, Portekiz, İtalya, Danimarka, Belçika, Hollanda, Norveç, Lüksemburg ve İzlanda'da devletlerinin girişimiyle, toplam 12 ülke tarafından, "Avrupa'nın hür, bütünleşmiş ve demokratik yapısının korunması ve özellikle de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'ne (SSCB) karşı kurulmuş askeri bir ittifaktır" (Doppagne, 2024).

Büyükelçi İskender Okyay

Yukarıda tırnak içerisinde yazılan tanımlama, küçük farklılıklar göstermekle birlikte, anlam bütünlüğü olarak, NATO'nun resmî web sitesi dahil, birçok batılı kaynakta NATO'nun kuruluş amacını açıklayan anlatımdır.¹

NATO'nun ilk Genel Sekreteri olan Lord Hastings Lionel Ismay'ın² belki resmi tanımdan biraz daha açık bir şekilde NATO'nun kuruluş amacını ortaya koyan, "Avrupa'da, Rusları dışarıda, Amerikalıları içeride ve Almanları aşağıda tutmak" (*keep the Soviet Union out, the Americans in, and the Germans down*) şeklindeki ifadesi, muhtemelen NATO'nun kuruluş amacını daha net belirten bir başka tavsiftir. (Nato, 2025)

¹ İskender Okyay, Merkez Büyükelçi.

² Lord Hastings Lionel Ismay 1952 – 1957 yılları arasında NATO'nun ilk Genel Sekreteri olarak görev yapmıştır. Birleşik Krallık Başbakanı olduğu dönemde Sir Winston Leonard Spencer Churchill tarafından yeni oluşturulan NATO Genel Sekreterliği pozisyonuna önerilen Ismay, başlangıçtaki çekimser hatta isteksiz tavrına rağmen görevinin bitmesinden sonra da NATO'nun hararetli savunucularından biri olmaya devam etmiştir.

Ismay'ın ifadesinin belki de en fazla önem taşıyan bölümü Almanya ile ilgili görüşüdür. Her ne kadar NATO'nun, SSCB'nin özellikle doğu Avrupa'daki yayılmacı politikasına bir reaksiyon olarak kurulduğu görüşü yaygın olarak kabul görse de NATO'nun kuruluş felsefesinin temelinde kuşkusuz Avrupa'daki güç dengesini (Balance of power) rayına oturtmak fikri yatmaktadır. Zira, iki dünya savaşının da çıkış nedeni Avrupa'daki güç dengesinin bozulması ya da daha doğru bir ifadeyle çökmesi olmuştur. Her ikisinde de mevcut dengeyi veya kurulu düzeni bozan, hatta buna meydan okuyan, haklılığı veya haksızlığı tartışılabilecek olsa da Almanya olmuştur. Bu gerçeklik perspektifinden bakıldığında NATO'nun bir anlamda Avrupa'daki güç dengesi yönetimini yeniden tesis etmek iddiasıyla kurulduğu ortaya çıkmaktadır.

1989-1991 yılları arasındaki süreçte SSCB'nin yıkılması ve 1 Temmuz 1991 tarihi

itibariyle Varşova Pakti'nin dağılması sonrası temel varlık sebebi ortadan kalkan NATO'nun da dağılması normal şartlarda beklenen bir gelişme olabilirdi. Ancak NATO, Avrupa'daki güç dengesini muhafaza edebilmek bağlamında, yazılı olmayan ve pek konuşulmayan diğer iki hedefi doğrultusunda varlığını devam ettirmek yolunu seçmiştir. Bunlardan ilki Avrupa'da militan milliyetçiliğin yükselişini önlemek, ikincisi ise ortak güvenliği tesis ederek bunun demokratikleşme ve siyasi entegrasyonu tamamlamayı teşvik etmesini sağlamak şeklinde tanımlanmıştır (Nato, A Short History of NATO , 2022).

NATO'nun 1991 tarihli kendi strateji belgesinde de tasvir edilen hedeflerden ilki, birleşen Almanya'da yeniden ortaya çıkacak aşırı milliyetçi akımların engellenmesi, ikincisi ise "demokratikleşme" ve bu anlayışla siyasi entegrasyonun doğuya doğru genişletilmesidir. Anılan dönemde çalkantılar içerisindeki Rusya da hem gücünün ötesine geçecek bir talepte bulunmamak hem de tekrar birleşen Almanya'nın kontrol altında tutulması gerekliliğini dikkate alarak NATO'nun varlığını devam ettirmesine karşı durmamıştır. Kaldı ki henüz Varşova Pakti dağılmadan, birleşmesi beklenen Almanya'nın tarafsız yada kontrolsüz bırakılmaması ve NATO şemsiyesi altında tutulması doğu bloğu

"NATO kuruluşundan günümüze kadar statik bir ittifak olarak kalmamış, öncelikle bölgesel ve küresel gelişmelere bağlı olarak stratejisini güncellemiş"

tarafından da tercih edilmiştir.³ Diğer taraftan, uzunca süre ABD'li yetkililerce inkâr edilmiş olsa da, NATO'nun doğuya doğru genişlemesinin söz konusu olmayacağı yönünde özellikle ABD ama aynı zamanda Avrupalı liderlerce de verilen sözlerin, Gorbaçov'un Almanya'nın birleşmesine yeşil ışık yakmasının belirleyici koşulu olduğu bugün artık bilinen bir gerçektir. Bu husus ilerleyen yıllarda tartışma ve hatta batılı siyasetçilerce inkar

konusu olmuşsa da George Washington Üniversitesindeki ABD Ulusal Güvenlik Arşivinin 12 Aralık 2017 tarihi itibariyle açıklanan belgeleri ışığında Gorbaçov'a dönemin ABD Başkanı George H.W. Bush tarafından, ABD Dışişleri Sekreteri James Baker'in terimiyle "NATO'nun doğuya doğru bir inç dahi ilerlemeyeceği" yolunda açıkça güvence verildiği or-

taya çıkmıştır. (Cohen, 2018) Bu hususta ABD'nin yanı sıra İngiltere, Fransa ve Almanya'nın da Rusya'ya farklı ortamlarda bu teminatı verdikleri bilinmektedir. (Svetlana Savranskaya, 2017)

NATO kuruluşundan günümüze kadar statik bir ittifak olarak kalmamış, öncelikle bölgesel ve küresel gelişmelere bağlı olarak stratejisini güncellemiş, ayrıca yine başta Avrupa olmak üzere

3 1982-1992 yılları arasında Federal Almanya (Batı Almanya) Dışişleri Bakanlığını yürüten Hans Dietrich Genscher, Mart 1990'da ABD Dışişleri Sekreteri James Baker ile yaptığı bir görüşme sonrasında basına verdikleri demeçte, birleşecek Almanya'nın NATO üyesi olmasına Varşova Pakti ülkelerinin de destek verdiğini, ancak NATO askeri gücünün Batı Almanya topraklarında kalacağını ve Doğu Almanya sınırlarına askeri güç konuşlanmayacağını ifade etmektedir. (<https://www.facebook.com/share/v/1693SWdRep/?mibextid=wwXlfr>)

dünyadaki siyasi gelişmeler bağlamında genişleme politikasını sürdürerek üye ve ortak sayısını fasılalarla arttırma yoluna gitmiştir. Diğer bir anlatımla bugünkü NATO amaçları ve işlevi bağlamında kuruluş dönemindeki durumundan çok farklı bir noktadadır. Başlangıçta 12 olan üye sayısı bugün (2025) itibariyle 32'ye ulaşmıştır.

NATO'nun 1949-2025 yılları arasındaki dönüşümünü bir nebze ortaya koyabilmek için aradan geçen 76 sene içerisinde değişen stratejik konsept belgelerine kısaca değinmekte yarar vardır.

NATO'nun değişen uluslararası güvenlik ortamı karşısında kendisini uyarladığı ve konulan hedeflere ulaşılmasını sağlayacak yol haritası niteliğinde bir yönerge olan stratejik konsept belgesi, Soğuk Savaş dönemi boyunca dört kez değişmiştir. Keza Soğuk Savaş sonrasında da yine dört ayrı stratejik konsept belgesiyle NATO gerek askeri yapısını gerek hedeflerini önemli ölçüde güncellemiştir. 1950

yılında oluşturulan ilk stratejik konsept belgesi Sovyetler Birliğini ortak düşman olarak tanımlarken, askeri müdahale seçeneğini son adım olarak değerlendiren, esas olarak caydırıcılık ve ortak savunma anlayışını benimseyen bir düşünceyle hazırlanmıştır. Kore Savaşı'nın ertesinde 1952'de kabul edilen ikinci stratejik konsept belgesinde ise Avrupa'ya yönelik Sovyet ideolojisi tehdidinin sadece yakın çevreden değil, dünyanın farklı bölgelerinden de yönelebileceği vurgulanırken, Sovyetler Birliği karşısında da konvansiyonel kuvvetlerin eşitlenmesi kararı ayrıca alınmıştır. 1957 tarihli üçüncü stratejik konsept belgesinin ise en önemli noktası "Kitlemel Karşılıkılık" (Massive Retaliation) stratejisinin hayata geçirilmesi olmuştur. Sovyetlerin uzay teknolojisi ve nükleer silah üretiminde ilerlemesi karşısında ABD, Sovyetlerin konvansiyonel saldırısı durumunda dahi nükleer güç kullanarak üstünlüğü ele geçirme düşüncesini ittifaka dayatmıştır. Ancak, en başından itibaren tartışmalı olan bu

strateji, 1962 Küba krizi vesilesiyle görülen Yok Oluş (Mutual Assured Destruction) ihtimali karşısında yerini Esnek Karşılık Stratejisine (Flexible Response) bırakmıştır. (Ekerer, 2019) Yeni anlayışa karşı duran Fransa'nın NATO'nun askeri

kanadından ayrılmasını müteakip, ittifakın nükleer silahlara, kendisine yönelik bir saldırıya yanıt verirken kademeli olarak başvurulması esasına dayanan Esnek Karşılık Stratejisi 1968 başında dördüncü stratejik konsept olarak onaylanmıştır. Söz konusu anlayış Soğuk Savaşın bitimine kadar NATO'nun temel stratejisi olarak geçerliliğini korumuştur. SSCB'nin yıkılması sonrasında ise tek kutuplu yeni uluslararası düzenin jandarması rolüne soyunan ABD'nin dış politika çizgisi doğrultusunda NATO, üye ülkelerin hürriyetlerinin ve güvenlikleri-

nin askeri ve siyasi araçlarla savunulması prensibiyle, doğu Avrupa ülkelerini hedef alan iş birliği, diyalog ve ortak savunma anlayışını temel alan beşinci stratejik konseptini 1991 yılında yürürlüğe sokmuştur. Yeni konsept çerçevesinde ittifak üyesi olmayan ülkelerle iş birliğini yürütmek üzere kurulan Kuzey Atlantik İşbirliği Konseyi (KAİK) ve Barış İçin Ortaklık Programı (BİO) eski Varşova Pakı ülkeleri ile iş birliğini başlatmış, bu çerçevede NATO-Rusya Federasyonu (RF) ve NATO-Ukrayna Komisyonları da kurulmuştur. Bu sürecin RF'nun büyük

ekonomik çöküntü, siyasi kargaşa ve Çeçenistan savaşı başta olmak üzere iç barışını korumakta büyük güçlük çektiği, Boris Yeltsin'in Devlet Başkanlığı (1991-1999) dönemine denk geldiğini hatırlamakta yarar vardır. RF'nin politikası Vla-

dimir Putin'in Devlet Başkanlığı'na getirilmesinden sonra 2000'li yılların başından itibaren önemli ölçüde değişmiştir. NATO'nun bir inch dahi doğuya ilerlemeyeceği sözüne karşın Rusya'yı çevreleme politikası yürüttüğü şeklinde Putin tarafından ortaya konulan argümana karşı batının NATO'nun doğu Avrupa ülkeleri üye olarak NATO'ya kabul edilirken Rusya'nın tüm bu gelişmelerde rızası bulunmaktaydı söyleminin temelinde de 1991 sonrası Rusya ile NATO arasında başlayan Yeltsin'in desteklediği "iş birliği" döneminin

yattığını vurgulamak gerekmektedir. Kaldı ki o dönemde sözü edilen işbirliği ve ortaklık programlarının doğu Avrupa ülkelerine RF topraklarını vurabilecek füze sistemleri yerleştirilmesini, askeri üsler kurulmasını ve birlikler yerleştirilmesini kapsamadığı da ortadadır.

Yugoslavya'nın dağılma sürecinde ortaya konulan 1999 tarihli altıncı stratejik plan ilk kez NATO'nun üye ülkeler sınırları dışına da müdahale etme imkânını tanıyan anlayışı beraberinde getirmiştir. 2010 yılında kabul edilen yedinci stratejik plan ise terörizm tehdidini ve bu

"ABD'nin dış politika çizgisi doğrultusunda NATO, üye ülkelerin hürriyetlerinin ve güvenliklerinin askeri ve siyasi araçlarla savunulması prensibiyle, doğu Avrupa ülkelerini hedef alan iş birliği, diyalog ve ortak savunma anlayışını temel alan beşinci stratejik konseptini 1991 yılında yürürlüğe sokmuştur. "

bağlamda NATO'nun kendisine yüklediği küresel sorumluluğunu öne çıkartan bir yaklaşımla hazırlanmıştır. Kuşkusuz 1999 strateji belgesi dağılan Yugoslavya topraklarındaki kriz bölgelerine müdahaleye cevaz verirken 2010 belgesi, 11 Eylül saldırısı sonrası ABD'nin uluslararası terörizmle mücadelesine NATO'yu da imale etme çabasının bir ürünü olarak, ittifakı bölgesel savunma anlayışından dünyanın çeşitli bölgelerindeki krizlere müdahale edecek bir yapıya dönüştürme gayretinin yansıması olmuştur. (Orbaiceta, 2022)

NATO'nun 2022'de kabul edilen son stratejik belgesi ise dünyada giderek hızlanan değişimin özelde ABD, genelde batı çıkarlarını tehdit eder niteliğe bürünmesine verilen bir cevap niteliğindedir. Arap Baharının göç ve terörizm başta olmak üzere Avrupa üzerinde yarattığı baskı, Çin'in yükselişi, 2000'den itibaren Rusya'nın Putin'in liderliği ile başlayan yeniden güç kazanma süreci ve buna bağlı Gürcistan ve Kırım'a RF'nin müdahalesi, siber saldırılar, Covid 19 pandemisi gibi faktörler NATO'yu hem konvansiyonel hem de asimetrik tehditlere karşı ikili bir yapı geliştirmeyi benimsemeye itmiştir. Bu değişim NATO'nun kuruluşundan bu yana ısrarla vurguladığı savunma ittifakı kimliğinin, esasen soğuk savaşın bitiminden bu yana uyguladığı, uygun görüldüğünde güç kullanmayı da içeren aktif siyasetin açık bir şekilde ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim, 2022 belgesinde (Madde 8) NATO Rusya'yı en önemli ve doğrudan tehdit yöneltten ülke olarak tasvir ederken RF'nun Baltık, Karadeniz ve Akde-

niz'deki askeri varlığı ile güvenlik ve çıkarlarına tehdit oluşturduğu iddiasında bulunmaktadır. (NATO, 2022) Belgenin 13. Maddesinde ise Çin ilk kez ittifakın güvenliğine ve çıkarlarına meydan okuyan devlet olarak nitelendirilmekte, takip eden maddede ise söz konusu ülkenin zorlayıcı taktikler ile NATO'yu bölmeye çalıştığı öne sürülmektedir. Diğer taraftan belgede, Rusya'nın tüm uyarılarına rağmen, NATO'nun Bosna-Hersek, Gürcistan ve Ukrayna ile ortaklığı geliştirmeye devam edeceği de (Madde 41) vurgulanmaktadır. Bir diğer dikkati çeken husus ise Hint-Pasifik bölgesinde NATO'nun yeni ve mevcut ortaklarla diyalog ve iş birliğini genişletme hedefini (Madde 45) ortaya koymasıdır. Özetle, 2022 NATO Stratejik Konsept Belgesi, NATO'nun, ABD liderliğinde genişleterek Çin ve Rusya'ya karşı yeni bir cephe açma hedefini açıkça tanımlayan bir niyet beyanı olarak belirmiştir.

Yukarıda kısa bir özet mahiyetinde NATO'nun, çeşitli dönemlerde kendisini uluslararası gelişmelere bağlı olarak uyarladığı stratejik konseptler üzerinden tarihçesine bakılmaya çalışılmıştır. Soğuk savaş döneminde SSCB'ye karşı bir caydırıcı güç olarak konumlanan, sıcak çatışmaya girmekten imtina eden NATO'nun, SSCB'nin yıkılmasını müteakip önceleri Avrupa'da, bilahare ABD'nin tek kutuplu olarak adlandırılan yeni dünya düzenindeki etkisi güçlendikçe de küresel düzeyde, barışı koruma misyonu altında, kendisini her yere, askerî harekât da dahil olmak üzere, müdahale etmek üzere yetkili addettiği görülmektedir. 2022 Mart ayında başlayan ve batı

tarafından Rusya'nın saldırganlığının sonucu olduğu iddia edilse de esasen NATO'nun Ukrayna toprakları üzerinde Rusya'ya karşı yürüttüğü bir vekalet savaşı niteliğinde olan bu çatışmanın 1990'dan bu yana adım adım daha umarsız bir tavır içine giren NATO'nun bu siyasetinin kırılma noktası gibi görünmektedir. Kuşkusuz son 30 yıldır dünyanın ekonomik aksının giderek doğuya kayması, ABD'nin Çin karşısında sadece ekonomik değil, siyasi ve hatta askeri üstünlüğünü de yitirme yolunda oluşunun bu kırılmanın ana faktörleri olduğu kesindir. Ancak, Ukrayna'da devam eden savaşın, bu gelişmelerin somutlaştırılması ve tarihlendirilmesi bakımından önemli olduğu açıktır.

Kuşkusuz 2022 NATO stratejik belgesi, ABD'nin zayıflayan hegemonyasını devam ettirebilmek için müttefiklerini Çin'e ve Rusya'ya karşı konsolide etme çabasının bir ürünü olarak ortaya konulmuştur. Ancak, Kasım 2024'te yeniden ABD Başkanı olarak seçilen Donald Trump'ın ABD'nin NATO üyeliğini tartışmaya açan ifadeleri, Rusya-Ukrayna savaşına ilişkin ABD politikalarında Biden dönemine kıyasla 180 derecelik dönüşü, Avrupa ülkelerini kendi savunmaları için yalnız bırakacağına dair söylemi, başta Çin olmak üzere tüm ülkelere uygulanacağını açıkladığı yüksek gümrük vergileri kararları sonuçta NATO'nun 2022 belgesiyle konulan hedeflere ulaşılmasındaki gayretlere en büyük darbeyi vurmuştur. Avrupa bir taraftan AB dışı Norveç, Türkiye ve İngiltere gibi ülkeleri aynı güvenlik şemsiyesi altında toplama

gayretlerine girilerek ABD'siz bir NATO ya da ayrı bir Avrupa savunma ve güvenlik örgütü oluşturma çabasına girerken, NATO'nun mevcut ortakları Japonya ve Güney Kore gibi ülkelerin de ABD'nin gümrük tehdidi karşısında Çin ile diyaloga girdiği görülmektedir.

Tüm veriler alt alta konulduğunda, NATO'nun bu aşamada hangi yöne gideceğini kestirmek oldukça güçleşmektedir. Ukrayna'daki savaşın makul bir sürede sona ermesi durumunda, halihazırda panik havasında Rusya'ya karşı bir Avrupa Güvenliği oluşturma telaşına düşen Avrupa ülkelerinin, RF'na uyguladıkları ambargolar nedeniyle kendi ekonomilerini içine soktukları dar boğazdan kurtarabilmek için Rusya ile nasıl bir angajmana girecekleri önemli bir soru işareti olarak belirmektedir. Kuşkusuz bu durum, yeni Avrupa güvenliğini, halihazırda dünyanın en fazla nükleer başlığına sahip Rusya'ya karşı oluşturmaktan ziyade Rusya'yla birlikte inşa etmek şeklindeki mantıklı seçeneği de ister istemez gündeme getirecektir. Diğer taraftan Çin'e karşı giderek teknolojik üstünlüğünü de kaybetmekte olan Avrupa'nın refahını korumakta zorlanacağını ve bu gidişatin, esasen son yirmi senede giderek güçlenen ırkçı söylemlere sahip aşırı sağ partileri, başta Almanya ve Fransa olmak üzere, iktidara taşıma potansiyelini de görmek gerekmektedir. Bu seçenek gerçekleştiği takdirde NATO'nun kuruluşunda benimsenen Almanya'nın yeniden radikal bir unsur olarak Avrupa güç dengesini bozacak bir konuma gelmesinin engellenmesi hedefinin de ağır dar-

be alması kaçınılmaz olacaktır.

Tukidies Tuzağı (Thucydides Trap) tezinin gerçekleşeceği bir gelecek öngörüldüğü ve ABD ile Çin'in silahlı bir mücadele ile kozlarını paylaşacakları varsayıldığında esasen Avrupa güvenliği için kurulmuş olan NATO'nun nasıl bir işlev göreceği ayrı bir tartışma konusudur. Her ne kadar Japonya, Güney Kore, Avustralya ve Yeni Zelanda ile bir ortaklık münasebeti kurulmuş, bu bağlamda Avustralya, ABD ve İngiltere arasında oluşturulan üçlü güvenlik iş birliği AUKUS gibi Hint Pasifiğinde Çin'e karşı deniz üstünlüğü sağlamayı hedefleyen bazı girişimler mevcut olsa da Avrupa-Atlantik bağı ciddi hasar almış NATO'nun Çin'e karşı ve üstelik Çin ile Rusya'nın yakınlaştığı bir ortamda etkisinin ne olacağı büyük bir soru işaretidir. Bu perspektiften bakınca Trump'ın Ukrayna tavizi vererek Rusya ile ABD arasındaki tansiyonu düşürme ve bu şekilde Rusya'nın Çin ile yakınlaşmasını kısmen de olsa azaltma hedefini gütmemesinin, diğer taraftan ABD'nin gücünü Hint Pasifiğinde tahkim edebilmek amacıyla Avrupa'ya desteğini büyük ölçüde kısmasının mantığını anlamak çok güç görünmemektedir.

Sonuçta, 1945'te kendi yarattığı büyük çatışma ortamı nedeniyle kendisini tümüyle tahrip eden Avrupa'nın hem güvenliğini hem kalkınmasını borçlu olduğu ABD'nin bir kez daha kendi adına alacağı kararlara mahkûm kaldığı görünmektedir. Almanların tasviri ile siyasette kimin asansörü ile çıkılırsa aynı asansörle inilir veciz sözüne uygun olarak Avru-

pa ve dolayısıyla NATO da bugün bulunduğu konuma erişmesini sağlayan ABD asansörünün hareket yönüne bağlı olarak yeni bir istikamete evrilecektir.

Kaynakça

Cohen, S. F. (2018, Ocak 10). *The US Betrayed Russia*. The Nation: <https://www.thenation.com/article/archive/the-us-betrayed-russia-but-it-is-not-news-thats-fit-to-print/> adresinden alındı

Doppagne, B. (2024, Mart 8). *Council on Foreign Relations*. education.cfr.org: https://world101.cfr.org/how-world-works-and-sometimes-doesnt/conflict/nato-worlds-largest-alliance?gclid=CjwKCAjwo7iiBhAEEiwAslxQESRK-StnXM620SgBHSflpwag3KKb6vFyO_4Vrqprl-Hd2of_IAH3mskRoCpkkQAvD_BwE adresinden alındı

Ekerer, D. F. (2019, Ekim 23). *Nato'nun Güvenlik Anlayışı ve Stratejik Konseptleri*. trguvenlikportali.com: https://trguvenlikportali.com/wp-content/uploads/2019/11/NATOStratejikKonseptleri_FulyaAksuEreker_v.1.pdf adresinden alındı

Nato. (2022, Haziran 3). *A Short History of NATO*. nato.int: https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_139339.htm adresinden alındı

NATO. (2022, Haziran 29). *NATO 2022 Strategic Concept*. nato.int: https://www.nato.int/nato_static_fl2014/assets/pdf/2022/6/pdf/290622-strategic-concept.pdf adresinden alındı

Nato. (2025, Mart 7). *Nato*. nato.int: https://www.nato.int/cps/en/natohq/declassified_137930.htm adresinden alındı

Orbaiceta, G. V. (2022, Haziran 6). *NATO's strategic concepts: The predecessors of Madrid 2022*. Global Affairs and Strategic Studies: <https://en.unav.edu/web/global-affairs/conceptos-es-estrategicos-de-la-otan-los-predecesores-de-madrid-2022> adresinden alındı

Svetlana Savranskaya, T. B. (2017, Aralık 12). *National Security Archive*. nsarchive.gwu.edu: <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2017-12-12/nato-expansion-what-gorbachev-heard-western-leaders-early> adresinden alındı

TomBlanton, S. S. (2017, Aralık 12). *NATO Expansion: What Gorbachev Heard*. National Security Archive: <https://nsarchive.gwu.edu/briefing-book/russia-programs/2017-12-12/nato-expansion-what-gorbachev-heard-western-leaders-early> adresinden alındı